

FROM THE HISTORY OF THE PRONE VALLEY¹
(LOCATION, NAME, TRIBUTARIES, VILLAGES)

ფრონეს ხეობის ისტორიიდან
(მდებარეობა, სახელწოდება, შენაკადები, სოფლები)

GIORGI SOSIASHVILI

Doctor of History, Academician, Professor at Gori State University
Gori, Chavchavadze st., №53, 1400, Georgia

ORCID:0000 -0002-2406-8662

giorgisosiashvili@gmail.com

+995577240088

Abstract: This comprehensive study explores the historical, geographical, and socio-political significance of the Prone River system in eastern Georgia, specifically in the region of Shida Kartli. The name “Prone” refers to a group of rivers that originate from the eastern slopes of the Likhi Mountain Range and flow into the Mtkvari (Kura) River. These include the East Prone (Dvanis Water), West Prone, Middle Prone (Pcis Water), Ali Water, and Surami Water. These rivers have played a vital role in shaping the region’s settlement patterns, agriculture, and historical memory from the medieval period to the modern era. The East Prone, or Dvanis Water, starts at an elevation of 1,705 meters, flows for 41 kilometers, and has a basin of 231 km². Prince Vakhushti and other sources document its tributaries and the numerous historical villages along its banks. Records from the 1715 Ruisi Diocese Register and the 1728 Tbilisi Ottoman tax census reveal the administrative and feudal structure of the valley, which included royal, church, and noble estates. The West Prone and Middle Prone rivers, which eventually form the Pcis River, nourished fertile lands, enabling viticulture, horticulture, and grain production. These river valleys supported a dense network of settlements, many of which are listed in historical documents and cross-referenced with 19th- and 20th-century ethnographic accounts. The Ali Prone (Alis Water) and Surami Prone (Suramis Water) were also major tributaries with historical significance. The Ali River, with tributaries such as Elumba and Cheratkhevi, passed through villages that are documented in 15th-century religious endowments. The Surami River, stretching 42 km, ran through many settlements tied to noble families and monastic properties, as shown in Georgian and Ottoman sources. The paper also investigates the etymology of “Prone.” It may derive from the Old Georgian word *fre* (a spring or water source), combined with the suffix *-on*, denoting abundance. Other scholars suggest links to the word *fon*, meaning shallow water. These interpretations are backed by linguistic evidence and historical usage. Drawing on an extensive range of sources—including medieval chronicles, tax registries, religious documents, and modern ethnographic studies—this work reconstructs the transformation of the Prone valleys across centuries. The study highlights the strategic importance of these valleys as both agricultural centers and cultural-historical landscapes. In conclusion, the Prone Valley river system played a crucial role in the historical development of Shida Kartli. Through detailed geographic and documentary analysis, the study preserves valuable knowledge about the region’s past and offers new insight into the interaction between nature and society in Georgian history.

Keywords: Shida Kartli; Alis Phrone; Ptsis Phrone; Dvanis Phrone; Suramis Phrone.

¹ The current research was conducted within the framework of the project “Historical representation of the occupied territories in Shida Kartli (Prone Gorge)” funded by the Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia. Grant Agreement N OTG-I-25-219.

გიორგი სოსიაშვილი

ისტორიის დოქტორი, აკადემიკოსი,

გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი

გორი, ჭავჭავაძის ქ. N53, 1400, საქართველო

ORCID:0000 -0002-2406-8662

giorgisosiashvili@gmail.com, +995577240088

აბსტრაქტი. წინამდებარე ნაშრომი იკვლევს აღმოსავლეთ საქართველოს შიდა ქართლის რეგიონში მდებარე ფრონეს მდინარეთა სისტემის ისტორიულ, გეოგრაფიულ და სოციალურ-პოლიტიკურ მნიშვნელობას. სახელწოდება „ფრონე“ აღნიშნავს მდინარეთა ერთობლიობას, რომლებიც სათავეს იღებენ ლიხის ქედის აღმოსავლეთ ფერდობებიდან და ერთიანდებიან მტკვარში. მათ შორისაა აღმოსავლეთ ფრონე (დვანის წყალი), დასავლეთ ფრონე, შუა ფრონე (ფცის წყალი), ალისწყალი და სურამისწყალი. ეს მდინარეები უმნიშვნელოვანეს როლს ასრულებდნენ რეგიონის დასახლების სტრუქტურის, მეურნეობისა და ისტორიული მეხსიერების ფორმირებაში შუა საუკუნეებიდან თანამედროვეობამდე. აღმოსავლეთ ფრონე, ანუ დვანის წყალი, სათავეს იღებს 1705 მეტრის სიმაღლეზე, სიგრძით მოიცავს 41 კილომეტრს და აუზის ფართობი შეადგენს 231 კმ²-ს. მისი შენაკადები და მდინარისპირა მრავალი ისტორიული სოფელი აღწერილია ვახუშტი ბატონიშვილისა და სხვა წყაროებში. 1715 წლის რუკის ეპარქიის აღრიცხვის წიგნი და 1728 წლის თბილისის ოსმალური საგადასახადო აღწერა ავლენს ხეობის ადმინისტრაციულ-ფეოდალურ სტრუქტურას, რომელიც მოიცავდა სამეფო, საეკლესიო და თავადურ სამფლობელოებს. დასავლეთ და შუა ფრონეს მდინარეები, რომლებიც საბოლოოდ ფცის მდინარეს ქმნიან, ანაყოფიერებდნენ ნოყიერ მიწებს, რაც ხელს უწყობდა მევენახეობის, მებაღეობისა და მარცვლეულის წარმოებას. მათი ხეობები ქმნიდნენ დასახლების მჭიდრო ქსელს, რომელთა უმეტესობა ფიქსირდება ისტორიულ დოკუმენტებში და ემთხვევა XIX–XX საუკუნეების ეთნოგრაფიულ ცნობებს. ალის ფრონე (ალისწყალი) და სურამის ფრონე (სურამისწყალი) ასევე წარმოადგენდნენ ისტორიულად მნიშვნელოვან შენაკადებს. ალისწყალი, რომლის შენაკადებია ულუმბა და ჭერათხევი, გადიოდა სოფლებზე, რომლებიც დოკუმენტირებულია XV საუკუნის საეკლესიო შეწირულობის აქტებში. სურამისწყალი, 42 კილომეტრი სიგრძით, მიედინებოდა დასახლებებში, რომლებიც დაკავშირებული იყვნენ თავადურ ოჯახებთან და მონასტრულ მამულებთან, როგორც ეს ჩანს ქართულ და ოსმალურ წყაროებში. ნაშრომი ასევე იკვლევს ტოპონიმის – „ფრონეს“ ეტიმოლოგიას. სავარაუდოდ, ის მომდინარეობს ძველი ქართული სიტყვისაგან *ფრე* (წყარო, ნაკადული) და სუფიქსისაგან *-ონ*, რომელიც სიუხვის აღმნიშვნელია. სხვა მკვლევრები მას აკავშირებენ სიტყვასთან *ფონ* – „მეჩხერი წყალი“. ეს ინტერპრეტაციები გამყარებულია ენობრივი მტკიცებულებებითა და ისტორიული გამოყენებით. მრავალფეროვანი წყაროების – შუა საუკუნეების ქრონიკების, საგადასახადო რეესტრების, საეკლესიო დოკუმენტებისა და თანამედროვე ეთნოგრაფიული კვლევების საფუძველზე, ნაშრომი აღადგენს ფრონეს ხეობების ტრანსფორმაციას საუკუნეთა განმავლობაში. კვლევა ასახავს ამ ხეობების სტრატეგიულ მნიშვნელობას, როგორც აგრარული და კულტურულ-ისტორიული ლანდშაფტების ცენტრებისა. დასასრულ, ფრონეს ხეობათა სისტემა გადაწყვეტ როლს ასრულებდა შიდა ქართლის ისტორიულ განვითარებაში. დეტალური გეოგრაფიული და დოკუმენტური ანალიზის მეშვეობით, ნაშრომი ინარჩუნებს მნიშვნელოვან ცოდნას რეგიონის წარსულის შესახებ და გვთავაზობს ახალ ხედვას ბუნებასა და საზოგადოებას შორის ურთიერთქმედების შესახებ საქართველოს ისტორიაში.

საკვანძო სიტყვები: შიდა ქართლი; ალის ფრონე; ფცის ფრონე; დვანის ფრონე; სურამის ფრონე.

შესავალი: შიდა ქართლის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, ლიხის ქედის აღმოსავლეთ კალთებიდან გამოსული მცირე მდინარეთა სისტემა — დვანის წყალი (აღმოსავლეთ ფრონე), დასავლეთის ფრონე და შუა ფრონე — ადგილობრივ ტოპონიმში „ფრონეების“ სახელით არის ცნობილი. მათი კალაპოტები ქართლის ვაკეზე სამხრეთისკენ მიემართება და ბოლოს მტკვარს უერთდება; დასავლეთისა და შუა ფრონეების შეერთებით იქმნება ფცის წყალი, ხოლო მათ პარალელურად მნიშვნელოვან კომპონენტებს წარმოადგენენ ალის წყალი და სურამის წყალი. ფრონეთა აუზები ისტორიულად გამოიყენებოდა ქართლის ვაკის ნოყიერ მიწებისთვის, აქ მაცხოვრებლები უზრუნველყოფდნენ მორწყვას და ეწოდნენ მევენახეობისა და მებაღეობის, აგრეთვე მარცვლოვანი კულტურების განვითარებას, რაც განსაზღვრავდა დასახლების ქსელის სიმჭიდროვესა და ეკონომიკურ პროფილს. ფრონეთა ჰიდროგრაფიული თავისებურებები კარგადაა აღწერილი როგორც ძველ, ასევე ბოლოდროინდელ პუბლიკაციებში: აღმოსავლეთ ფრონე (დვანის წყალი) სათავეს 1705 მ სიმაღლეზე იღებს და 41 კმ სიგრძეს აღწევს; მის შენაკადებს შორის დასახლებულია ჭოლიბურისა და წუნარის ხეობები, ნულისა და ყორნისის ხეობები, აგრეთვე „საქართლის წყალი“. ვახუშტი ბატონიშვილის ტოპოგრაფიული მოწმობები, 1715 წლის რუკის სამწყსოს დავთარი და 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი იძლევა ხეობის სოფლებისა და მათი ადმინისტრაციულ-გეოდალური კუთვნილებების დეტალურ სურათს; წყაროების შედარება ავლენს როგორც სახელწოდებათა ვარიანტებსა და დამახინჯებებს, ისე დროებით დაცლილი დასახლების შემთხვევებს. ანალოგიურად, დასავლეთისა (სათავე ~1580 მ; სიგრძე ~38 კმ) და შუა ფრონეს (სათავე ~1765 მ; სიგრძე ~34 კმ) მონაცემები, ფცის წყლის მრავალშენაკადიანი სისტემა, აგრეთვე ალისა და სურამის წყლების ხეობები, მრავალჯერაა მოხსენიებული საბუთებსა და ეთნოგრაფიულ აღწერებში (მათ შორის XIII–XVIII სს. საეკლესიო ჩანაწერები და ქუცნა ამირეჯიბის საჩუქრის სიგელი, 1407–1410).

ტერმინის „ფრონე“ ეტიმოლოგია კვლევის ერთ-ერთი საკვანძო ასპექტია: სავარაუდოა კავშირი ძველ ქართულ *ფრე*-სთან („წყარო, ნაკადული“) და სუფიქს -*ონ*-თან (სიუხვის/სიჭარბის ნიშანი), ან/და მიმართება *ფონ/ფონე*-სემასთან („თხელი, მეჩხერი წყალი“). აღსანიშნავია, რომ „ფრონე“ ხშირ შემთხვევაში აღნიშნავს მდინარის ზედა სარტყელს, ხოლო ქვედა დინებას ადგილობრივი სახელებით მოიხსენიებენ (დვანის წყალი, ფცის წყალი, ალის წყალი, სურამის წყალი). წარმოდგენილი კვლევის მიზანია ფრონეთა ჰიდრონიმიური და ისტორიულ-გეოგრაფიული მასალის სინთეზი: წყაროების კოლაციით, ტოპონიმთა იდენტიფიკაციითა და დროთა განმავლობაში სოფლების ქსელის დინამიკის გამოვლინებით, შიდა ქართლის ჰიდრო-აგრაული ლანდშაფტის ევოლუციის რეკონსტრუქცია შუა საუკუნეებიდან ახალი დროის დასაწყისამდე. ნაშრომი ამგვარად აახლებს და სისტემატიზებს ცნობებს რეგიონული დასახლებულობის, ეკონომიკისა და გეოდალურ-საინსტიტუციო მოწყობის შესახებ და სთავაზობს ჩარჩოს, სადაც ბუნებრივი გარემო და ადამიანური ფაქტორი ურთიერთქმედებაში განიხილება.

მეთოდები

მიმდინარე კვლევა ძირითადად ეფუძნება ისტორიულ და პოლიტიკურ მეცნიერებებში აპრობირებული კვლევის მეთოდებს: ემპირიულ ანალიზს, შედარებით-ისტორიულ მეთოდს, მიზეზობრივ-შედარებით ანალიზს, სინთეზს, აბსტრაქციას, კონტენტანალიზს და სისტემურ ანალიზს.

მსჯელობა და შედეგები. აღმოსავლეთ საქართველოში ფრონეების სახელით ცნობილია სამი მდინარე. სამივე მათგანი სათავეს ლიხის ქედის აღმოსავლეთ კალთაზე იღებს. აქედან

ქართლის ვაკეზე, შიდა ქართლის ჩრდილო-დასავლეთით არსებულ ტერიტორიაზე მოედინება და სამხრეთით, მდინარე მტკვარს უერთდება. მითითებული მდინარეებიდან ერთი ცნობილია აღმოსავლეთ ფრონეს სახელწოდებით, (საქართველოს სსრ გეოგრაფიული სახელების ორთოგრაფიული ლექსიკონი, 1987, გვ.19.) მეორე დასავლეთის, ხოლო მესამე-შუა ფრონეს სახელით. აღმოსავლეთ ფრონეს, იგივე დვანის წყალის სათავე, როგორც აღინიშნა, ლიხის ქედის აღმოსავლეთ კალთაზეა, ზღვის დონიდან 1705 მ.-ზე. დვანის წყლის დინების სიგრძე 41 კმ.ია, ხოლო აუზის ფართობი 231 კმ.2-ს შეადგენს. მარცხნიდან მას ციხისთან, ერთვის ტილიანი. აღნიშნულ შენაკადის სახელი „ტილიანი“ („მტილიანი“) ნიშნავს, ბალ-ბოსტნიან ადგილს. როგორც ჩანს, დვანის ფრონეს ეს შენაკადი ვაკე-ადგილების გასარწყავების და, შესაბამისად, მეზღუბა-მეზახჩეობის განვითარების შესაძლებლობას იძლეოდა და სახელიც სწორედ აქედან დაერქვა (მაკალათია, 1963: 34). აღმოსავლეთ ფრონეს, იგივე დვანის წყალის შესახებ ვახუშტი ბატონიშვილი წერს: „რუისის დასავლეთ არს დვანის-წყალი. ეს გამოსდის თირის მონასტრიდამ წარსრულს მთას, დის ჩდილოდამ სამხრით, ერთვის მტკუარს ჩდილოდამ“ (ბატონიშვილი, აღწერა, 1973: 374.). ვახუშტის ცნობით, აღმოსავლეთ ფრონეს, იგივე დვანის წყალს რამდენიმე შენაკადი ერთვოდა, მათ შორის ჭოლიბურის ხევი, ჭოლიბურის ზემოთ წუნარის ხევი. დასავლეთიდან, კერძოდ, სოფელ არკნეთთან დვანის წლის შენაკადი იყო ნულის ხევი, ხოლო აღმოსავლეთიდან ყორნისის ხევი, რომელიც სათავეს ძარის მთიდან იღებს. ყორნისის ჩრდილოეთით, წორბისთან დვანის წყალს უერთდება ხტანის ხევი: „ამას ზეით, დვანს, ამ წყალს ერთვის ხევი ჭოლიბურისა. ამ ხევს ზეით ერთვის ამ წყალს ხევი წუნარისა...აქ ამ წყალს მოერთვის დასავლეთიდან ნულის-ხევი...ამ ხევს ზეით მოე/ერთვის აღმსავლიდამ ყორნისის-ხევი, გამოსდის ძარის მთას...ყორნისის ზეით, წორბისს, ერთვის ამ წყალს ხტანის-ხევი“ (ბატონიშვილი, აღწერა, 1973: 374.-375). ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში დვანის ფრონეს ერთვის „საქართლის წყალი“, რომელიც საქართლის ციხის გვერდით მოედინება (მაკალათია, 1963: 37). მითითებულ მდინარეს დვანის ზემოთ ფრონეს უწოდებენ, ხოლო დვანის ქვემოთ დვანის წყალს (მაკალათია, 1963: 29). დვანის ხეობაში ვახუშტი ბატონიშვილი 19 სოფელს ასახელებს. ეს სოფლებია: „სალოლაშენი არადეთი, წვერი, ბრეთი, დირბი, დვანი, ტოლიბიური(რომელსაც მოგვიანებით ტოლიბერად იხსენიებს იოანე ბაგრატიონი), ავნევი, ერკნეთი(იოანე ბაგრატიონო იხსენიებს ერკნეთსაც და არკნეთსაც, 1715 წლის რუისის სამწყსოს დავთარში აღწერილია „არკნითი“ და „ერკნეთი“ (თაყაიშვილი, 2015: 19-22), როგორც ჩანს ვახუშტის აღწერაში არკნითია გამორჩენილი.), წუნარი, თორმანეული, ბეყმარი, ღვედრეთი, ნული, მავდა, წორბნისი (იოანე ბაგრატიონი იხსენიებს წორბისად, ამავე სახელწოდებით არის ეს სოფელი მოხსენიებული 1715 წლის რუისის სამწყსოს დავთარში) (თაყაიშვილი, 2015: 26, ურია, ყორნისი, რუსთავი (თაყაიშვილი, 2015: 22). 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარში დვანის ხეობიდან აღწერილია სოფლები: დვანი, ავნევი, მავდა, თურმანეული, ბეყმარი, სალოლაშენი, ბრეთი, ნული, ყორნისი, ზომღეთი(რომელიც დავთრის მიხედვით: „ახლოსაა სოფელ დუვანთან“), ხურბალეთი, ბადნო, წურბისი(ვახუშტი იხსენიებს წორბნისად, ხოლო იოანე ბატონიშვილი წორბისად), ერკნეთი, წვერი, არადეთი, ტოლეთუბანი(როგორც მივუთითეთ, ვახუშტი იხსენიებს ტოლიბიურად, ხოლო იოანე ბატონიშვილი ტოლიბერათ), ტბეთი, რუსთავი (ჯიქია, შენგელია, 2009: 325-353). მითითებული სოფლები როგორც დავთრიდან ჩანს, გივი ამილახვარს ექვემდებარებოდა. 1715 წლის რუისის სამწყსოს აღწერიდან 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთრის შედგენამდე დვანის ხეობაში რამდენიმე ახალი სოფელი ვერ გაჩნდებოდა, ვგულისხმობთ დავთარში მოხსენიებულ, ხურბალეთს, ბადნოს. ამიტომ საფიქრებელია, რომ დავთრის შემდგენლებს აერიათ და ზოგიერთი სხვა სოფელი მიაწერეს დვანის წლის ხეობას, რადგან დვანის ხეობის სოფლების ჩამონათვალს მოსდევს მაგ. ზემო ნიქოზი, ასევე დიდი ლიახვის სხვა სოფლები: ქვემო ხვითი, ზემო ხვითი, ქვედა ნიქოზი, საქაშეთი,

ფხვენიის, ყელქცეული, თიხრევი და შემდეგ ისევ დვანის წყლის ხეობაში არსებული ტბეთი და რუსთავი. საინტერესოა, რომ 1728 წლის დავთარში მოხსენიებული ზომლეთი სხვა დოკუმენტებში არ გვხვდება. ერთ-ერთ სოფელს ძვიმლეთის სახელით იხსენიებს (ქვემო და ზემო ძვიმლეთი) 1715 წლის რუკის სამწყსოს დავთარი (თაყაიშვილი, 2015: 23). იგივე სოფელი მძვილეთის სახელით გვხვდება იოანე ბაგრატიონთან (ბაგრატიონი: 43). ოღონდ ის განსხვავებაა, რომ „ზომლეთი“ ოსმალურ დოკუმენტში იხსენიება „დუვანთან ახლოს“ სავარაუდოდ, დვანის ფრონეს ხეობაში, ხოლო მძვილეთი, იგივე დოკუმენტში გვხვდება ფცის წყლის ხეობის სოფლების ჩამონათვალში. აღნიშნულ სოფელს ფცის ფრონეს სოფლებთან ერთად იხსენიებს 1715 წლის რუკის სამწყსოს დავთარი, ასევე იოანე ბაგრატიონი. ძვიმლეთი დირბის შემდეგ გვხვდება 1804 წლის კამერალური აღწერაში და მას მოსდევს დვანის მაცხოვრებელთა აღწერა (ალიმბარაშვილი, 2012: 87). დღეს აღნიშნული სოფელი ძვილეთის სახელით არის შემორჩენილი (კობერიძე, 2015: 198). დვანის ხეობაში არსებული სოფელი ღვერთეთი (ასე იხსენიებს რუკის სამწყსოს დავთარი) ღვედრეთის სახელით არის მოცემული იოანე ბაგრატიონის თხზულებაში (ბაგრატიონი: 42). დვანის წყლის ხეობაში იოანე ბატონიშვილის აღწერით შემდეგი სოფლები იყო: „ქ. დვანის წყალზე და მის ხეობაზე სოფლები სამეფო, საეკლესიო, სათავადო და სააზნაურო, არიან ესენი: „ ქ. სალოლაშენი, მოსახლე ქ. არადეთი, მოსახლე ქ. წვერი, მოსახლე ქ. ბრეთი, მოსახლე ქ. დირბი, მოსახლე ქ. დვანი, მოსახლე ქ. ტოლიბერი, ქ. ავნევი, მოსახლე, ქ. არკნეთი, მოსახლე ქ. წუნარი, მოსახლე ქ. ერკნეთი, მოსახლე ქ. თორმანეული, მოსახლე ქ. ბეყმარი, მოსახლე ქ. ღვედრეთი, მოსახლე ქ. ნული მოსახლე ქ. მავდა, მოსახლე ქ. წორბისი მოსახლე ქ. ურია, მოსახლე ქ. ყორნისი, მოსახლე ქ. რუსთავი მოსახლე (ენუქიძე, ბედოშვილი, 1986: 42). მითითებული 20 სოფლიდან და ვახუშტის მიერ მოხსენიებული 19 სოფლიდან 1715 წლის რუკის სამწყსოს დავთარში არ არის შეტანილი შემდეგი სოფლები: წვერი, ტოლიბური, წუნარი, ურია, ყორნისი და რუსთავი (თაყაიშვილი, 2015: 5-97). როგორც ჩანს, ეს სოფლები დავთრის შედგენის დროს დროებით დაცლილი იყო, სხვა შემთხვევაში დავთარში აუცილებლად აღწერდნენ.

საინტერესოა, რომ დვანის ფრონეს ხეობიდან 1804 წლის რუსულ კამერალურ აღწერაში მხოლოდ რამდენიმე სოფელია შეტანილი, მათ შორის: დვანი, ავნევი, ნული, ყორნისი (ალიმბარაშვილი, გორი, 2012: 87-88). XX საუკუნის 60-იან წლებში დვანის ხეობაში შემდეგი სოფლები იყო (ს. მაკალათიას მონაცემების მიხედვით): სალოლაშენი, არადეთი, წვერი, ბრეთი, დირბი, ტახტისძირი, გვირგვინა, დვანი, წკნელისი, ველები, მტილიანა, მუგუთი, დიდმუხა, ავნევი, წუნარი, ღვერთეთი, ნული, თორმანეული, მალდა, არკნეთი, ბეყმარი, წორბისი, რუსთავი, ტოლიბური, კიმასი, გიორგი წმინდა, სამწყარო, საჯვარე, ამბრეთი, ციხიათი, ღვიაგინა, ტბეთი, ველები, დოდეთი, ქვასათალა, ყორნისი (მაკალათია, 1963: 22).

დვანის ფრონეს ხეობა თავისი შენაკადებით კარგად ირწყვებოდა და, როგორც ჩანს, მიწაც ნაყოფიერი იყო. აღმოსავლეთ ფრონეს აუზის სოფლებში განვითარებული იყო მევენახეობა, მებაღეობა, მოჰყავდათ მარცვლოვანი კულტურები. ამაზე მიუთითებს ვახუშტიც: „არამედ ხეობა დვანისა არს ვენახოვანი, ხილიანი, მარცვლითა ყოვლითა ნაყოფიერი“ (მაკალათია, 1963: 375). დასავლეთის ფრონე (ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, 1986: 406), რომელიც ფცის წყლის მარჯვენა შენაკადია, სათავეს იღებს ლიხის ქედის აღმოსავლეთ კალთაზე, ზღვის დონიდან 1582 მ.-ზე. მისი სიგრძე 38 კმ.-ია, ხოლო აუზის ფართობი კი-385 კმ.2. დასავლეთის ფრონეს მარჯვნიდან ერთვის ლოპანის წყალი და ნაცარგორის დეღე. ჩვენს მიერ აღნიშნულ გეოგრაფიულ არეალში, კერძოდ, შიდა ქართლის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში კიდევ ერთი მდინარეა ფრონეს სახელით ცნობილი, ეს გახლავთ-შუა ფრონე, რომელიც მდ. ფცის წყლის ერთ-ერთი შენაკადია და სათავეს იღებს ლიხის ქედის აღმოსავლეთ კალთაზე, ზღვის დონიდან-1765 მ.-ის სიმაღლეზე. მისი დინების სიგრძე 34 კმ.-ს შეადგენს, ხოლო აუზის ფართობი-177 კმ.2.-ს.

ისევე როგორც დვანის წყალი, დასავლეთის ფრონეც და შუა ფრონეც სარწყავად გამოიყენებოდა და ქართლის ვაკის ამ ნაწილს ანაყოფიერებდა (ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, 1986: 406). შუა ფრონეს და დასავლეთის ფრონეს შეერთებით წარმოიქმნება იგივე ფცის წყალი, ფცის ფრონე (გვასალია, 1989: 3), რომლის დინების სიგრძე 10.8 კმ.-ია, ხოლო აუზის ფართობი -719 კმ. 2. ვახუშტი ბატონიშვილის აღწერით, ფცის ფრონეს რამდენიმე შენაკადი ასაზრდოვებდა, მათ შორის: ტკოცის ხევი, ღოღეთის ხევი, ბრემის წყალი, წაღვლის წყალი, აბანოს წყალი(აბანოს წყალი და ბრემას წყალი ერთმანეთს უერთდება აბისის ხიდთან) (მაკალათია, 1963: 44). წაღვლის წყალი, ოჟორის წყალი, ტიტვინის წყალი (იგი სოფელ აბანოს გვერდით მოედინება) (მაკალათია, 1963: 54), მუხაურთან ფცის ფრონეს ხტანის წყალი გამოეყოფოდა: „დვანის-წყლის დასავლით არს ფცის-წყალი და დის ლოხოისა-პერანგას მთათაგან, მოდის სამხრით და მიერთვის მტკუარს ჩრდილოდამ. კიდესა მტკურისასა არს ქუენა-ტკოცა, მას ზევით ბერძენაული. ამას ზევით მიერთვის ამ წყალს ტკოცის-ხევი დასავლიდამ. ამას ზევით, ფცის ზემორ, ამ წყალს მიერთვის აღმოსავლიდამ ღოღეთის-ხევი, სდის ლეხურის მთას. ამას ზევით, ავლევეს, მიერთვის ამ წყალს დასავლიდამ ბრემის წყალი. არს ბრემას მცირე ციხე. გამოსდის ეს წყალი პერანგას, მოდის სამხრით ბრემამდე, მერმე აღმოსავლით. აბანოს ერთვის ამ წყალს წაღვლის-წყალი, და ბრემას მიერთვის აბანოს-წყალი. ეს გამოსდის მშვლდაურის მთას, მიერთვიან ორნივ ბრემის-წყალს დასავლიდამ. აბანოს დის/თბილი წყალი, ჰკურნებს ქარით დახუთულსა და ბუგრსა-მოწუკსა. ბრემის ჩდილოთ არს ეკლესია ატოცს, წმიდის გიორგისა, სასწაულიანი. ავლევეს ზევით, ფცის წყლის აღმოსავლით, არს ოქონას მონასტერი დიდი, გუმბათიანი, არამედ უცხო არს, რამეთუ ძვრისაგან წახრით მდგომარებს ჩდილოთკენ და არა დაირღვევის, ადგილსა შეუენიერს, წყაროიანსა. აქა არს ნიგოზი; გასტეხო რა, ნებალი მისი არს ნახევარი ნიგოზი და ნახევარი თბილი...მუხაურის ბოლოს ეყრების ფცის წყალს ხტანის ხევი“ (ბატონიშვილი, 1973: 375-376.). ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი დოკუმენტი სადაც ფონეების ხეობების(მათ შორის ფცის და ალის წყლის ხეობების) სოფლები იხსენიება ეს გახლავთ 1407 -1410 წლებით დათარიღებული „დაწერილი ქუცნა ამირეჯიბისა ულუმბის ღვთისმშობლისადმი“. თემურ-ლენგისაგან აოხრებულ ულუმბოს მონასტერს ქუცნამ დიდი შესაწირი უბოძა და საკუთარი ოჯახის წევრებზე აღაპები დააწესებინა. მითითებული დოკუმენტიდან ჩანს, რომ ამირეჯიბთა გავლენა საკმაოდ დიდ ტერიტორიაზე ვრცელდებოდა. ეს სოფლები იყო: ალი, ალინჯა, ჩიჯანი, წაღვლი, ღოდორა(ნასოფლარი), ლიჩი (ნასოფლარი), გოლისი(ნასოფლარი), უწლევი (ნასოფლარი), ბოზიკინი (ნასოფლარი), ბროლოსანი (ნასოფლარი), აძვისი (ნასოფლარი)², ქვემო ბრემა, საღულაშენი (საღოლაშენი), ახალდაბა, ღოღეთი, უწლევი, ნაბახტევი, დუმაცხო, თელევი, სტოცა, ფრცა, ზემო ბრემა, აბანო, ატუაცი, (ატოცი), ხეფინისხევი, ბუჯა, ჯრუჭულა (ენუქიძე, თარხნიშვილი, ლომინაძე, 2013: 94-97).

ფცის ფრონეს ხეობის სოფლებიდან 1715 წლის რუკისის სამწყსოს დავთარში იხსენიება: სხლითი, ფრინევი, ხრტანა, თერეგვანი, ოჟორა, ძაღინა, ახალშენი, არამგამა, ხუნდისუბანი, თიღვა, ღარისთავი, წიფლითი, შინდარა, მთვარეული, მულნისი, სურნისი, წირეთი, ოქონა, ტყისუბანი, კნოლე, ურმისხელი, ფათქინეთი, მეტეხი, ჭვრინთი, ქალეთი, ატოცი, ბრემა, ცერონისი, ავლევი, თამარაშენი, ფრცა, აბისი, აბანო, საციხური, მწყედელი, ბერძენაული, ტკოცა (თაყაიშვილი, 2015: 15-60). ფცის წყლის ხეობის სოფლები აღწერილია 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდ დავთარში. სადაც მოხსნიებულია შემდეგი სოფლები: წაღვლი, აბისი, ტკოცა, აბანო, საკდალისი(აღნიშნული სოფელი სხვა დოკუმენტებში არ გვხვდება, ხომ არ უნდა იყოს „საყდარისი“?), ბერძენაული, ატუცი(უნდა იყოს ატოცი), ბრემა, ქალითი, ღულთი(უნდა იყოს ღოღეთი), ავლევი, ცერონისი, კნოლე, ოქონა, ფთქინეთი,

² ეს სოფლები მოხსენიებულია, როგორც „ნაოხარი“, სავარაუდოდ იგულისხმება თემურ-ლენგის შემოსევის მიერ აღნიშნული სოფლების აოხრება.

ხტანე, სურნისი, ურმისხელი, ძაღინა, ებრაელთა დასახლება(ებრაელთა დასახლებას, ცალკე სოფელს-„ურიად“ წოდებულს, როგორც ვნახეთ, დვანის ფრონეს ხეობაში იხსენიებს იოანე ბაგრატიონი), ღარისთავი, მძვივლეთი, წირეთი, საციხური, ტყისუბანი, ხუნდისუბანი, ახალშენი, თერგვანი, თიღვა (ჯიქია და შენგელია, 2009: 292-323). ჩამოთვლილი სოფლები გივი ამილახვარს ექვემდებარებოდა. თუ შევადარებთ ამ ორ დოკუმენტს, ჩანს, რომ 1715 წლის დავთარში ზოგიერთი ისეთი სოფელია შეტანილი ფცის ფრონეს ხეობიდან, რომელიც 1728 წლის ოსმალურ დავთარში არ ჩანს, მაგ. მეტეხი, მწყედელი, მულნისი(იგივე მოღრისი), ოჟორა, თამარაშენი, მეტეხი. ზოგიერთი სოფელი მაგ. ხრტანა, ოსმალურ წყაროში დამახინჯებით წერია, მაგ: „ხტანე“. 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დავთარში არის ისეთი სოფლები, რომლებიც არ ჩანს რუისის სამწყსოს დავთარში მაგ. წაღვლი, საკდალისი, ღოღეთი, ებრაელთა დასახლება. მძვივლეთი ოსმალურ დოკუმენტში ერთ სოფლად გვხვდება, ხოლო 1715 წლის დავთარში იხსენიება ზემო და ქვემო ძვიმლეთი.

1715 წლის რუისის სამწყსოს დავთრისგან და 1728 წელს ოსმალური ხელისუფლების მიერ შედგენილი ფისკალური დოკუმენტისაგან განსახვავებით ვახუშტი ბატონიშვილს ფცის ფრონეს ხეობაში შედარებით მეტი სოფელი აქვს მოხსენიებული. ვახუშტის ნუსხაში 46 სოფელია წარმოდგენილი. ესენია: ქვენატკოცა, მოხისი, ბერძენაული ფცა, ტკოცა, ავლევი, ღოღეთი, ქვათეთრისი, მძვივლეთი, სხლითი, მულრისი, ფრინევი, თამარაშენი, ცერონისი, აბისი, წაღვლი, საციხური, ბრემა, აბანო, წყდულეთი, ჭვინისი, ბალთა, ქალეთი, ბათქინეთი, მეტეხი, ავლევი, წირეთი, ურმის-ხელი, მწიფლისი, ღარისთავი, შინდარა, სურნისი, თიღვა, ძაღინა, მუხაური, ოჟორა, ხტანა, თერგვანი, ახალშენი, არამგამა, ხუნდის-უბანი, მთვარეული, ტყისუბანი, ოქონა, კნოლე (მაკალათია, 1963: 40).

ფცის ფრონეს ხეობის სოფლების შესახებ ინფორმაციას გვაწვდის იოანე ბაგრატიონი. მას ამ სოფლების ჩამონათვალის წინ ასეთი განმარტება აქვს გაკეთებული: „ქ. ფცის წყალზედ და იმ ხეობაზედ სოფლები სამეფო, სათავადო, სააზნაურო და საეკლესიო არიან შემდგომნი ესე: ქ. ქვენა ტკოცი, ქ. მოხისი, მოსახლე ქ. ბერძენაული, ქ. ფცა, მოსახლე ქ. ფლევი ქ. ტკოცა ქ. ღოღეთი ქ. ქვათეთრისი ქ. მძვივლეთი ქ. სხლითი ქ. მულრისი ქ. ფრინევი ქ. თამარაშენი ქ. ცერონისი, მოსახლე ქ. საციხური ქ. წაღვლი ქ. აბისი, მოსახლე ქ. აბანო ქ. წყდულეთი ქ. ჭვინისი ქ. ბალთა ქ. ქალეთი ქ. ბათქინეთი ქ. მეტეხი ქ. ავლევი, მოსახლე ქ. წირეთი ქ. ბრემა, მოსახლე ქ. ატოცი, მოსახლე ქ. ურმის ხელი ქ. მწიფლისი ქ. ღარისთავი ქ. შინდარა ქ. სურნისი ქ. თიღვა, მოსახლე ქ. ძაღინა, მოსახლე ქ. მუხაური ქ. ოქონა ქ. ოჟორა ქ. ხტონა ქ. თერგვანი ქ. ახალშენი ქ. არამგამა ქ. ხუნდის უბანი ქ. მთვარეული ქ. ტვესუბანი(უნდა იყოს ტყისუბანი) ქ. კნოლევი“ (ბაგრატიონი, 1986: 43). იოანე ბაგრატიონის აღწერაში არის ისეთი სოფლები, რომლებიც არც 1715 წლის და არც 1728 წლის დავთრებში არ გვხვდება მაგ: ბალთა, წაღვლი, მუხაური. ეს სოფლები, შესაძლოა XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში უკვე დაცლილი იყო და ამიტომ დავთრებში არ შეიტანეს. იოანე ბაგრატიონს ამ სოფლების დასახლებულად არ იხსენიებს. ზოგიერთი სოფლის სახელი იოანე ბაგრატიონის ჩამონათვალში განსხვავდება მითითებული დავთრების მონაცემებისაგან, მაგ: 1715 წლის რუისის სამწყსოს დავთარში მოხსენიებულია ჭვრინთი, ხოლო იოანე ბაგრატიონთან ჭვრინისი, ასევე სოფელი მწყედელი იხსენიება რუისის ეპარქიის აღწერაში, ხოლო იგივე სოფელი იოანე ბაგრატიონს მოხსენიებული აქვს, როგორც წყდულეთი. დავთარში გვხვდება ხრტანა, ხოლო იოანე ბაგრატიონის ნუსხაში ხტონა. თუ დავუკვირდებით იოანე ბაგრატიონის მონაცემებს, ჩანს, რომ ფცის ფრონეს ხეობის არაერთი სოფელი დაცლილი იყო, რადგან მოსახლე ყველა მათგანს არ უწერია. იოანე ბაგრატიონის და ვახუშტის ბატონიშვილის ცნობები ერთმანეთს ემთხვევა, თუ არ ჩავთვლით ზოგიერთი სოფლის სახელწოდების მცირეოდენ განსხვავებას. მაგ: ხტონა(იოანე ბაგრატიონი), ხტანა(ვახუშტი ბატონიშვილი), ასევე კნოლევი(იოანე ბაგრატიონი) კნოლე(ვახუშტი ბატონიშვილი) და სხვ. ფცის წყლის ხეობის რამდენიმე

სოფლის აღწერა მოცემულია XVIII საუკუნის II ნახევრის ერთ-ერთ დავთარში. დოკუმენტში აღწერილია ფცის ფრონეს ხეობის შემდეგ სოფლებში მცხოვრები გლეხები: ბრეძაში(გლეხები ეკუთვნოდან აზნაურ მუსხელაშვილებს და მუხრანბატონებს), ატოცში(გლეხებს ფლობდნენ მუსხელაშვილები და ფალავანდიშვილები), თიღვა(გლეხებს ფლობდნენ ამირეჯიბები), ტყის უბანში(გლეხებს ფლობდნენ ფალავანდიშვილები), ძალინაში(გლეხებს ფლობდნენ ფალავანდიშვილები), შინდარაში(გლეხებს ფლობდნენ ფალანდიშვილები), ახალშენში(გლეხებს ფლობდნენ ფალავანდიშვილები), ბეყმარში (დვანის ფრონე) გლეხებს ფლობდნენ ფალავანდიშვილები, წორბისში(დვანის ფრონე) გლეხებს ფლობდნენ ფალავანდიშვილები, ძალინაში(გლეხებს ფლობდნენ ფალავანდიშვილები), თერეგვანში (ფალავანდიშვილების გლეხები), ფათქინეთში (ფალავანდიშვილები გლეხები), ოქონაში (ფალავანდიშვილების გლეხები), ავნევი(დვანის ფრონე, ფალავანდიშვილების გლეხები), ბალთაში (ფალავანდიშვილების აზნაურები და გლეხები), ხატანში (იგივე ხრტანა-ხტონა, ფალავანდიშვილების გლეხები), ღვერთეთში (ფალავანდიშვილების გლეხები), ხუნდისუბანში (ფალავანდიშვილების გლეხები), თორმანეულში (ფალავანდიშვილების გლეხები), ჭრევენში (ჭვრინთი, ჭვრინისი, ფალავანდიშვილების გლეხები), მწიფლში (წიფლითი, მწიფლისი, ფალანდიშვილის გლეხები), წაღვლში (ამირეჯიბების გლეხები), ავლევი (ამირეჯიბების გლეხები) (თაბუაშვილი, 2013: 75-83). 1804 წლის კამერალურ აღწერაში მოხსენიებულია ფცის ხეობის შემდეგი სოფლები: ფცა(გლეხები ჰყავდათ: ბაგრატიონ-დავითაშვილებს, ქსნის ერისთავებს, მაჩაბლებს, ხერხეულიძეებს, აბაშიძეებს, იულონ ბატონიშვილს, საპატრიარქოს) აბისი(გლეხები ჰყავდათ: ამირეჯიბებს, ორბელიანებს, ბეგთაბეგიშვილებს, აზნაურ მახვილაძეებს, კათალიკოსს), აბანო (გლეხები ჰყავდათ: ბაგრატიონ-დავითაშვილებს), ბრეძა (გლეხები ჰყავდათ: მუსხელაშვილებს, აბაშიძეებს, ხერხეულიძეებს, ამირეჯიბებს), ატოცი (გლეხები ჰყავდათ: წმინდა გიორგის ეკლესიას, ფავლენიშვილებს, აბაშიძეებს, ავალიშვილებს დარეჯან დედოფალს), წირეთი (გლეხები ჰყავდათ: ხერხეულიძეებს, ფალავანდიშვილებს), თიღვა (გლეხები ჰყავდათ: ამირეჯიბებს, მაჩაბლებს, ფალავანდიშვილებს), ძალინა(გლეხები ჰყავდათ: ფალავანდიშვილებს), ახალშენი (გლეხები ჰყავდათ: ფალავანდიშვილებს), ხუნდისუბანი (გლეხები ჰყავდათ ფალავანდიშვილებს), ტყისი (გლეხები ჰყავდათ ფალავანდიშვილებს), სუნისი (გლეხები ჰყავდათ: ბაგრატიონებს, მაჩაბლებს, ფალავანდიშვილებს), ოქონა (გლეხები ჰყავდათ: ფალავანდიშვილებს), კნოლევი (გლეხები ჰყავდათ: ფალავანდიშვილებს), ავლევი(გლეხები ჰყავდათ: ამირეჯიბებს, ციციშვილებს, აფხაზიშვილებს, მაჩაბლებს, იულონ ბატონიშვილს, ულუმბოს მონასტერს), ცერონისი(გლეხები ჰყავდათ: ფალავანდიშვილებს, სამეფო კარს, კათალიკოსს) (ალიმბარაშვილი, 2013: 61-66). ს. მაკალათიას დაკვირვებით(მან XX საუკუნის 50-იანი წლების ბოლოს და 60-იანი წლების დასაწყისში შემოიარა ფრონეების ხეობები), ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ აღწერილი ფცის ფრონეს ხეობის 46 სოფლიდან(ეს მონაცემები იოანე ბაგრატიონის აღწერის მონაცემებს ემთხვევა), ნასოფლარად იყო უკვე ქცეული: წირეთი, ურმის-ხელი, მწიფლისი, არამგამი, მთვარეული: „დანარჩენი სოფლები დღესაც დასახლებულია. მხოლოდ ზოგიერთ მათგანს დამახინჯებული აქვს სახელები. მაგალითად, სურნისი, ახლა ამბობენ-სუნისი, ხტანა-ვახტანა, კნოლე-კნოლევი, ჭვრინისი-ჭვრინისი, მძვივლეთი-ძვილეთი, ტყისუბანი-ახლა ეწოდება ზნაური(რაიონის ცენტრია), წირეთს-ნაბაკევი (მაკალათია, 1963: 40). როგორც ს. მაკალათია მიუთითებს ფცის წყლის ხეობაში ახლად გაშენებული სოფლებიც იყო: იონჩა, ბაყანი, შაქშაქეთი, კოროლი, ბადანი, იკანთუბანი, ალიბარი, ნედლათი, ღარისთავი (თუმცა ეს სოფელი გვხვდება როგორც 1715 წლის დავთარში, ისე 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდ დავთარში, აგრეთვე ვახუშტი ბატონიშვილის და იოანე ბაგრატიონის

³ აღწერაში წერია მეფე გიორგი, რომელიც როგორც ცნობილია 1800 წელს გარდაცვალა.

აღწერებში), ჩრდილი, ლისა, გადიგინა, შინდარა(ეს სოფელი გვხვდება 1715 წლის რუისის სამწყსოს დავთარში), ხაბალანთ უბანი, წკნელისი, გიორგი წმინდა, კოდა“ (მაკალათია, 1963: 40-41).

ჩვენს მიერ ჩამოთვლილ ფრონეთა დინებით დაქსელილ აუზში ვახუშტი ბატონიშვილი ოთხ მდინარეს და მათ ხეობებს აღწერს. ვახუშტი იხსენიებს: დვანის წყალს, ფცის წყალს, ალის წყალს და სურამის წყალს. აქედან დვანის წყალსა და ფცის წყალზე-იგივე დვანის და ფცის ფრონეებზე უკვე აღვნიშნეთ, რაც შეეხება ალის წყალს(როგორც ჯ. გვასალია მიუთითებს, ფრონეები ამ მდინარეთა ზედა წელს ეწოდება, ხოლო ქვედა ნაწილს-დვანის წყალი, ფცის წყალი, ალის წყალი და სურამის წყალი) (ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 11, 1987: 391). ვახუშტის აღწერაში მოხსენიებული ალის წყალი, იგივე ჭერათხევი-მდ. სურამულას მარცხენა შენაკადი, ლიხის ქედის აღმოსავლეთ კალთაზე, ზღვის დონიდან 1078 მ.-ის სიმაღლეზე იღებს სათავეს. მისი დინების სიგრძე 27 კმ.-ია, ხოლო აუზის ფართობი 128 კმ.2. (მაკალათია: 3) ალის წყალი ფცის წყალს უერთდება, ფცა კი ქვედა ატკოცასთან მტკვარს ერთვის. (მაკალათია: 65) ალის წყალს თავის მხრივ, რამდენიმე შენაკადი აქვს, სოფელ ულუმბასთან მისი ნაწილი ხდება ელუმბას დელე, ასევე ფიჭვნარის წყალი, აქედან ალის წყალი ფრონეს სახელით მიედინება. (მაკალათია: 65) უფრო დაბლა ალის ფრონეს უერთდება ჭერათხეულა, უწლევის წყალი, მანაანთხევი და სხვ. (მაკალათია: 65) ვახუშტის განმარტებით ალის წყალს რამდენიმე შენაკადი ჰქონდა, ნაბახტევის ზემოთ მას უერთდებოდა ბრილის წყალი, ხოლო ალის ციხის ზემოთ, აღმოსავლეთის მხრიდან ჭერათხევის ხევი: „ხოლო ფცის წყლის დასავლეთით არს ალის წყალი. გამოსდის ლიხის მთას, მოდის სამხრით, ერთვის მტკუარს ჩდილოდამ...ნაბახტევს ზეით ერთვის ალისწყალს ბრილის-წყალი...აღს ზეით არს, ლიხის მთის კალთას, ციხე ალისა. ციხეს უკან არს სოფელი უწლევი, მთაში. იქ აკეთებენ ჭურსა ღვინისასა/კეთილსა, ყოველთა უმჯობესსა. ამავე ციხეს ზეით ერთვის აღმოსავლიდამ ალის-წყალს ჭერათხევის-ხევი, არამედ უშენობო“ (ბატონიშვილი: 376-377). 1715 წლის რუისის სამწყსოს დავთარში ალის ფრონეს სოფლებიდან მოხსენიებულია: დუმაცხო, დაწყევლილი ალი(ს. მაკალათიას აზრით, ეს „დაწყევლილობა“, შესაძლოა დაკავშირებული იყო მის რთულ, სიცხიან ჰავასთან),(მაკალათია: 80) ქინმათი, ნაბახტევი, ბრილი (თაყაიშვილი, 2015: 61-65), სატივე, ვაყა (თაყაიშვილი, 2015: 95-97). ალის წყლის სოფლები აღწერილია 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდ დავთარში. ოსმალურ დოკუმენტში მოხსენიებულია: ალი, ნაბახტევი (ნაბახტევი), კლდის წყარო (ეს სოფელი არ ჩანს 1715 წლის რუისის სამწყსოს დავთარში), დომაცხოვი, ქინმათი, უწლევი. ყველა მათგანი გივი ამილახვარს ექვემდებარებოდა (ჯიქია და შენგელია, 2009: 284-393). ვახუშტი ბატონიშვილის აღწერით, ალის ფრონეს ხეობაში 12 სოფელი იყო: სომანეთი, ვაყა, სატივე, აძვი, ნაბახტევი, ბრილი, დუმაცხო, ქინმათი, ალი, ბროლოსანი, უწლევი, ულომბა (მაკალათია, 1963: 66). ალის წყლის ხეობის სოფლების შესახებ მონაცემები წარმოდგენილი აქვს იოანე ბაგრატიონს, რომელიც ვახუშტის ინფორმაციას ემთხვევა: „ქ. ალის წყალზედ და იმის ხეობაზედ სოფლები სამეფო, სათავადო, სააზნაურო და საკვლესიო არიან ესენი: ქ. სომენეთი ქ. სატივე, მოსახლე ქ. ვაყა, მოსახლე ქ. აძვი ქ. ნაბახტევი, მოსახლე ქ. ბრილი ქ. დუმაცხო ქ. ქინმათი ქ. ბროლოსანი ქ. ალი, მოსახლე ქ. უწლევი ქ. ულომბა(ვახუშტისთან წერია ულომბა), მუნვე მონასტერი“ (ბაგრატიონი: 43-44). როგორც იოანე ბაგრატიონის ცნობიდან ჩანს, ალის ფრონეს ხეობაში არსებული სოფლებიდან „მოსახლე“ ყოფილა მხოლოდ 4 სოფელი, დანარჩენი დაცლილი იყო, სავარაუდოდ, ლეკთა მარბიელი თავდასხმების გამო. მითითებულ ხეობაში მამლებს და ყმა-გლეხებს ფლოდნენ სამეფო ოჯახის წევრები, ფეოდალთა სახლები, აზნაურები. ალის ფრონეს ხეობაში ქონებას ფლობდა ეკლესიაც. ალის წყლის სოფლებიდან 1804 წლის რუსულ კამერალურ აღწერაში მხოლოდ ალის მონაცემებია. ალში მცხოვრები ყმა-გლეხი ეკუთვნოდათ: ჩხეიძეებს, ბეგთაბეგიშვილებს, დავითაშვილებს, ხერხეულიძეებს. აქვე ცხოვრობდნენ სახაზინო გლეხები (ალიმბარაშვილი, 2013: 61).

ფრონეების ხეობებს კიდევ ერთი, სურამის წყლის ხეობა, იგივე სურამის ფრონეც განეკუთვნება. სურამის წყალი, იგივე სურამულა ფცის წყალის მარჯვენა შენაკადია, რომელიც სათავეს იღებს ლიხის ქედის აღმოსავლეთ კალთაზე, ზღვის დონიდან 1200 მ.-ის სიმაღლეზე. მისი დინების სიგრძე 42 კილმეტრს შეადგენს, ხოლო აუზის ფართობი 719 კმ.2.-ია (ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, 1985: 610.). სურამის წყალს ვახუშტი ბატონიშვილის აღწერით რამდენიმე შენაკადი ჰქონდა, მათ შორის ოსიაურის ზემოთ, ხაშურთან ერთვოდა ქემერტის წყალი, ხოლო სურამს ზემოთ უთხვის ხევი: „ხოლო კუალად ალის-წყლის დასავლეთით არს წყალი სურამისა. გამოსდის ლიხის მთას, მიერთვის ჩდილოდამ მკუარს ოსიაურს ზეით...ოსიაურს ზეით, ხაშურს, ერთვის სურამის-წყალს ქემერტის წყალი, აღმოსავლიდამ. გამოსდის ლიხის მთას...სურამს ზეით, სამხრიდამ, მოერთვის ამ წყალს უთხვის-ხევი“ (ბატონიშვილი, 1986: 375). საინტერესოა, რომ ამავე სახელწოდებით სოფელი არსებობს დიდი ლიახვის ხეობაში, რომელიც მაჩაბელთა სათავადოში შედიოდა (სოსიაშვილი, 2021: 46-58). გარდა ამისა, უნდა აღინიშნოს, რომ 1432 წლის სიგელში, რომელიც მოლარეთუხუცესმა ხელმა თავხელისძემ თირის მონასტერს უბოძა მოხსენიებულია დიდი ლიახვის ხეობის სოფელ ქემერტში არსებული ქემერტელისძისეული სასახლე, ასევე ქემერტელისძეთა მიერ თირის მონასტრისადმის შეწირული ერთ-ერთი ვაჭარი. ქემერტელისძეთა შეწირულობა თირის მონასტერს ხელა თავხელისძემ განუახლა. როგორც ჩანს ქემერტელისძეთა მამულები სიგელის დაწერის დროს თავხელისძეთა საკუთრებაში იყო გადასული. შესაძლოა ქემერტელისძეთა ოჯახი „ამოვარდა“, ან თავხელისძეთა გავლენის ქვეშ მოექცა. ქემერტელისძეთა საგვარეულოც და დიდი დიდი ლიახვის ხეობაში არსებული სოფელი ქემერტი უნდა უკავშირდებოდეს ვახუშტის მიერ ნახსენებ ქემერტის წყალს. ქემერტელისძეთა გვარის ერთი ნაწილი, შესაძლოა აქედან გადავიდა დიდი ლიახვის ხეობაში და გარკვეულ მემულებს ფლობდა, ხოლო თავხელისძეთა პოლიტიკურ ასპარეზზე დაწინაურების შემდეგ მათ დიდი ლიახვის ხეობაში პრივილეგირებული მდგომარეობა დაკარგეს (ბაგრატიონი, 1986: 44). იოანე ბაგრატიონი ქემერტს იხსენიებს სურამის წყლის ხეობაში არსებულ სოფელთა შორის. სოფელ სატივესთან სურამის წყალს ერთვის ტივიანი. როგორც სოფლის, ისე სურამის წყლის შენაკადის სახელი დაკავშირებულია ტივთან (მაკალათია, 1963: 66). 1715 წლის რუკისის სამწყსოს დავთარში სურამის წყლის ხეობიდან იხსენიება სოფლები: წაბლუანა, ქემფერი, ცედანი, ოძისი, უთხვა, ბიჯნისი, ჩუმათელეთი, ზინდისი, იტრია, სურამი (ცალკეა მოხსენიებული ზე სურამი, სავაუდოდ სურამის მაღლა არსებული დასახლება), ბეკამი, ტეზერი (ცალკე იხსენიება „მეორე სახუცო ტეზერი, ასევე „მესამე სახუცო ტეზერი“), ბელლითი, მონასტერი, ციხის ძირი, შოლისპირი, ქვიშხეთი, ზანავი, გორათი, ტაშისკარი, შინდარა, ხაშური, ოსიაური, ჭალის სოფელი(წერია: „ჭალის სოფელს ზემო“), ლუბრმა, ახალსოფელი (თაყაიშვილი, 2015: 66-94). სურამის წყლის სოფლები იხსენიება 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდ დავთარში. დოკუმენტის მონაცემებით ეს სოფლებია: ქვიშხეთი, ტეზერი, ჩალა(უნდა იყოს სოფელი ჭალა, რომელიც იხსენიება 1715 წლის რუკისის სამწყსოს დავთარში), სურამი, ბეგამი(უნდა იყოს ბეკამი), შინდარა, გორათი, ხაშური, ოსიაური, ახალი სოფელი, ლუბირი(ამ სოფელს იოანე ბაგრატიონი იხსენიებს, როგორც ლუბრმა) ქებადი, ოძისი, უთხვა, წაბლოვანი, იტრია, ჩუმათელეთი, ცედანი, ბიჯნისი, ფონადირი, ვაყა, კლდის წყარო (ჯიქია და შენგელია, 2009: 253-280, 289). როგორც ოსმალურ დოკუმენტშია მითითებული, ეს სოფლები გივი ამილახვარს ექვემდებარებოდა. სურამის წყლის ხეობის რამდენიმე სოფელი იხსენიება XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის კიდევ ერთ დავთარში. დოკუმენტში აღწერილია ცხრამუხასა და ოსიაურში მცხოვრები გლეხები, რომლებიც ოთარ ამილახვრის, ასევე აბაშიძეების ყმები იყვნენ. დავთარში მოხსენიებულია ლიხის ქედს გადმოღმა წიქარაულში, წიფაში, ასევე ზვარაში მცხოვრები აბაშიძის გლეხები. ამავე დოკუმენტში იხსენიება ოსიაურსა და ახალდაბაში მირზა იბრეიმაშვილის და დედოფლის(სავარაუდოდ ერეკლე II-

ის მეუღლის, დარეჯანის) საკუთრებაში მყოფი ყმები (თაბუაშვილი, 2013: 73-75). 1804 წლის კამერალურ აღწერაში მოხსენიებულია სურამის წყლის ხეობის რამდენიმე სოფელი, მათ შორის ხაშური და ოსიაური. აქედან ხაშურში ცხოვრობდნენ ხიდირბეგაშვილის და ბეგთაბეგაშვილის, ასევე პეტრე აბაზაძის და დარეჯან დედოფლის ყმები, ხოლო ოსიაურში კი-ვეზირიშვილის კუთვნილი გლეხები (ალიმბარაშვილი, 2013: 60-61). საინტერესოა, რომ იოანე ბაგრატიონს სურამის წყლის ხეობის სოფლების ჩამონათვალის შემდეგ წარმოდგენილი აქვს ხეფინის ხევის(ლიხს იქითა მხარეს) სოფლების ნუსხა, რომლებიც: „თვის ეყოდა მირიან ბატონისშვილს სააზნაუროთი“ (ბაგრატიონი, 1986: 44). ამ სოფლებიდან რამდენიმე სოფელი: გრიგალათი, ნადაბური, ვერტყვილა, ციცქიური, ხევიჯვარი, გედსამანია 1804 წლის კამერალური აღწერის მიხედვით გორის მაზრაში შედიოდა (ალიმბარაშვილი, 2012: 58-59).

იოანე ბაგრატიონი სურამის წყლის ხეობაში იოანე 20 სოფელს მოიხსენიებს. ეს სოფლები ეკუთვნოდა სამეფო ხელისუფლებას, წარჩინებულ საგვარეულოებს და მართლმადიდებელ ეკლესიას: „ქ. სურამის წყალზედ და მის ხეობაზედ სოფლები სამეფო, სათავადო სააზნაურო და საეკლესიო არიან ესენი: ქ. ახალსოფელი ქ. ოსიაური, მოსახლე ქ. გორათი, მოსახლე ქ. ხაშური, მოსახლე ქ. კლდის წყარო ქ. ლუბრმა ქ. კაკალა ხევი ქ. ქემერტი ქ. წაბლოვანი ქ. ოძისი ქ. ცვკდენანი ქ. შინდისი ქ. სურამი, ყასაბა ქალაქი ქ. ბეკამი, მოსახლე ქ. ბიჯნისი ქ. ჯაფნიაური ქ. უთხვა ქ. ჩუმათელეთი ქ. იტრია, მოსახლე ქ. წიფა“ (ბაგრატიონი, 1986: 44). იოანე ბაგრატიონს ცალკე აქვს გამოყოფილი 8 სოფელი: „ქ. სააბაშიო სოფლები სამეფო, სათავადო, სააზნაურო და საეკლესიო არიან შემდგომნი ესე: ქ. ტეპერი(დღევ. ტეზერი-გ.ს.), ქ. გუდეთი ქ. ბელეთი ქ. მონასტერი 2 ქ. ციხისძირი ქ. შოლისპირი ქ. ქვიშხეთი ქ. ტაშისკარი“ (ბაგრატიონი, 1986: 45). ეს ის სოფლებია, რომლებიც ლიხის ქედის გადმოღმა აბაშიძეთა სათავადოში შედიოდა, თუმცა აბაშიძეებს გარდა აღნიშნულ სოფლებში ყმ-მამული ეკუთვნოდათ: სამეფო ხელისუფლებას, სხვა წარჩინებულ საგვარეულოებს და ეკლესიას. მითითებული სოფლები, როგორც ზემოთ ვნახეთ, 1715 წლის დავთრის მიხედვით რუისის სამწყსოში შედიოდა. საინტერესოა ჰიდრონიმ „ფრონეს“ წარმომავლობა. ვახუშტი ბატონიშვილის აღწერაზე დაყრდნობით ჯ. გვასალია ფრონეებად მიიჩნევს: დვანის წყალს, ფცის წყალს, ალის წყალს და სურამის წყალს (გვასალია, 1989:3), ხოლო ს. მაკალათიას განმარტებით: „ფრონის ხეობა, მისი ფართო გაგებით, მოიცავს სამ მცირე მდინარეს: დვანის წყალს, ალის წყალს და ფცის წყალს.“ (მაკალათია: 3) ვახუშტი ბატონიშვილი შიდა ქართლის ჩრდილო-დასავლეთით არსებულ მდინარეებს, მდინარე შოლის გარდა ყველას ფრონეს სახელით იხსენიებს: „და ლიახვს მდინარეს აქათ ტაშისკარამდე, რომელნიცა მდინარე-ხევნი აღვსწერენი, უწოდებენ თვნიერ შოლისა, ფრონეთა.“ (ბაგრატიონი: 378) მდინარე შოლი ფრონეთა მსგავსად ლიხის ქედის აღმოსავლეთ კალთაზე იღებდა სათავეს და მდინარე მტკვარს უერთდებოდა, თუმცა, როგორც მივუთითებდით ვახუშტი მას ფრონედ არ იხსენიებს: „ჩდილოს სურამის ხეობა. შოლის მდინარე გამოსდის ლიხის მთას, მიდის აღმოსავლეთად, მიერთვის მტკვარს ჩდილოდამ“ (ბაგრატიონი, 1986: 377-378). ზემოთ ჩამოთვლილი მდინარეების გარდა ფრონეს სახელით ლიხთიმერეთშიც არის ორი მდინარე ცნობილი-ზედა ფრონე და ქვედა ფრონე. ისინი სათავეს იღებენ ლიხის ქედის დასავლეთ კალთიდან. აქედან ზედა ფრონე ჯერ დუმალას უერთდებოდა, შემდეგ მდ. ძირულას, ქვედა ფრონე კი ყვირილას შენაკადია. (მაკალათია: 4) ფრონეს სახელწოდებით მდინარე არის ასევე სამცხეში. აწყურის ციხის მახლობლად, სოფ. აგარასთან მტკვარს ერთვის აბანოს ხევი, რომელსაც ადგილობრივები ფრონეს უწოდებენ (გვასალია, 1989:3) (ბერიძე, 2024:234). „ფრონეს“, როგორც მდინარის სახელს ჯ. გვასალია უკავშირებს „ფონს“. მკვლევარი წერს: „მოსახლეობის დაკვირვებით ფრონე თხელ წყალს ეწოდება. ხომ არაა კავშირი ფრონესა და ფონს (ფონა, ფონე) შორის, რომლებიც ფონეტიკურად ახლოს დგანან ერთმანეთთან?“ (ბერიძე, 2024:234). „ფრონეს“ წარმოშობის შესახებ საინტერესო მოსაზრება აქვს ნ. ოთინაშვილს. მისი დაკვირვებით, სულხან-საბა

ორბელიანის განმარტებით ქართულში „ფრე“ ჰის წყაროს ერქვა: „ფრე წყარო ჰისა“ (ოთინაშვილი, 2024: 10-11). მკვლევარს იმოწმებს აკად. არნ. ჩიქობავას მოსაზრებას „ონ“ სუფიქსზე, რომელიც გავრცელებული იყო ჰანურში და რისამე ქონებას, ან რისამე სიჭარბეს აღნიშნავს (ოთინაშვილი, 2024: 10-11). „ონ“ სუფიქსით ქართლშიც გვხვდება ქართლის ვაკის დიდი ნაწილის მომცველი სახელი „ტირიფონა“. არ გამოვრიცხავთ, ძველ ქართულში „ფრე“ არამარტო ჰის წყაროს, არამედ ზოგადად, წყაროს, ან ნაკადულის აღმნიშვნელი სახელი იყო და თავდაპირველად სახელი „ფრონი“, (ფრ-ონი-ფრეები), მრავლობითში აღნიშნავდა ლიხის ქედის აღმოსავლეთ კალთიდან სათავეებზე მცირე, ნაკადულების მსგავს მდინარეებს, ამ მხრივ, გასათვალისწინებელია, რომ დღესაც მითითებულ მდინარეების მხოლოდ ზედა ნაწილებს ჰქვიათ ფრონეები.

დასკვნა. ფრონეთა სისტემა—დვანის წყალი (აღმოსავლეთ ფრონე), დასავლეთისა და შუა ფრონე, აგრეთვე მათთან მჭიდრო ჰიდროლოგიური და ისტორიულ-ეკონომიკური კავშირით დაკავშირებული ალისა და სურამის წყლები—შიდა ქართლის ჩრდილო-დასავლეთ ზონის ბუნებრივ-კულტურული ჩარჩოს ძირეულ საყრდენს წარმოადგენს. ლიხის ქედის აღმოსავლეთ კალთებიდან სათავეგამოსული მცირე, მაგრამ მრავალშენაკადიანი დინებები ქმნიდნენ წყლით უზრუნველყოფილ აგრარულ ეკოსისტემას, რომელიც ისტორიულად გამოიყენებოდა მევენახეობა-მებაღეობასა და მარცვლოვან კულტურების მოსაყვანად. სწორედ ამ ჰიდროგრაფიულ საფუძველზე ჩამოყალიბდა მჭიდრო დასახლებული ქსელი, რომლის კონტურები მკაფიოდ იკითხება ვახუშტი ბატონიშვილის აღწერებში, 1715 წლის რუკის სამწყსოს დავთარსა და 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდ დავთარში, ხოლო შემდგომი კამერალური აღწერები ასახავს საკუთრების მრავალსუბიექტიან სტრუქტურას (სამეფო, საეკლესიო, თავადურ-აზნაურული წილები) და მისი დინამიკის ძირეულ ტრენდებს. აქვე განიხილება ეტიმოლოგიური მსჯელობაც: „ფრონე“ მაღალი ალბათობით უკავშირდება ძველქართულ *ფრე*-ს („წყარო, ნაკადული“) და სუფიქს *-ონ*-ს (სიჭარბე/სიუხვე), ან ალტერნატიულად *ფონ/ფონე*-სემას („თხელი, მეჩხერი წყალი“). ის ფაქტი, რომ ტერმინი უმეტესად მდინარის ზედა სარტყელს აღნიშნავს, ხოლო ქვედა დინებები ადგილობრივ სახელებს ინარჩუნებს (დვანის, ფცის, ალის, სურამის წყალი), კიდევ უფრო ამყარებს ენობრივი პრაქტიკისა და ჰიდროგრაფიული რეალიების თანხვედრას.

გამოყენებული ლიტერატურა

- აბულაძე, ი. (1991). *სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული. ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით*, I. თბ.
- ალიშვარაშვილი, ი. (2012). შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა XIX საუკუნის პირველ ოცწლეულში რუსული კამერალური აღწერების მიხედვით, გორი.
- ბაგრატიონი, იოანე. (1986). *ქართლ-კახეთის აღწერა*. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თინა ენუქიძემ და გურამ ბედოშვილმა, თბ.
- ბატონიშვილი, ვახუშტი (1973). აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბ.

- ბერიძე, მ. (2024). *მესხეთის ტოპონიმია, I*, ახალციხე,
- გვასალია, ჯ. (1989). ფრონეს ხეობათა ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული*, ტ. VII, თბ.
- ენუქიძე, თ. (2013). თარხნიშვილი ნ. ლომინაძე ბ, *ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი*, II, თბ.
- თაბუაშვილი, ა. (2013). *ქალაქ ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავთრები (XVIII საუკუნის II ნახევარი)*, თბ.
- თაყაიშვილი, ე. (1715). *რუისის სამწყსოს დავთარი*
- კობერიძე მ., ფრონეს ხეობის ტოპონიმია 1715 წლის რუისის დავთარში, *ქუთაისის სამეცნიერო ბიბლიოთეკის წელიწდეული*, VII, 2015.
- მაკალათია, ს. (1963). *ფრონის ხეობა*. თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“.
- ოთინაშვილი. ნ. (2024). *ფრონეს ხეობის ონომასტიკა*, თბ.
- საქართველოს სსრ გეოგრაფიული სახელების ორთოგრაფიული ლექსიკონი*. (1987). თბ.
- სოსიაშვილი გ. (2021). *სამაჩაბლოს ისტორია*. თბ.
- ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია*. ტ. 11, (1987). თბ.
- ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია*. ტ. 9, (1985). თბ.
- ჯიქია, ს. შენგელია, ნ. (2009). 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი, ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, გამოკვლევითა და ფაქსიმილეებით გამოსაცემად მოამზადეს აკად. სერგი ჯიქიამ და პროფ. ნოდარ შენგელიამ, თბ.

REFERENCES

- Abuladze, I. (1991), Sulkhan-Saba Orbeliani, leksikoni kartuli, avtografuli nusxebis mixedvit (Georgian Dictionary, based on autographic manuscripts), I, Tb.
- Alimbarashvili, I. (2012), Shida qarTlis (goris mazris) mosaxleoba XIX saukunis pirvel otstsleulShi rusuli kameraluri aRwerebis mixedviT (The population of Shida Kartli (Gori district) in the first twenty years of the 19th century according to Russian chamber records), Gori.
- Bagrationi, Ioane, (1986), qarTl-kaxeTis aRwera (Description of Kartli-Kakheti), the text prepared for publication, with study and indexes by Tina Enukidze and Guram Bedoshvili, Tb.

- Batonishvili, VaxuShti (1973), aRwera samefosa saqarTvelosa, qarTlis cxovreba (Description of the Kingdom of Georgia, Kartlis Tskhovreba), text established according to all major manuscripts by S. Kaukhchishvili, Vol. IV, Tb.
- Beridze, M. (2024), mesxetis toponimia (Toponymy of Meskheta), I, Axalcixe.
- Gvasalia, J. (1989), frones xeobata istoriuli geografiis sakiTxebi (Issues of the historical geography of Frone valleys), saqarTvelos istoriuli geografiis krebulis (Collection of Georgian Historical Geography), Vol. VII, Tb.
- Enukidze, T., Tarkhnishvili, N., Lominadze, B. (2013), kartuli istoriuli sabutebis korpusi (Corpus of Georgian Historical Documents), Vol. II, Tb.
- Tabuashvili, A. (2013). qalaq cxinvalisa da misi mimdebare soflebis aRweris davTrebi (Registers of the description of the town of Tskhinvali and its neighboring villages, second half of the 18th century), Tb.
- Takaishvili, E. (1715). ruisis samwqso davTari (Register of the Diocese of Ruisi).
- Koberidze, M. (2015). frones xeobis toponimia 1715 clis ruisis davTarshi (Toponymy of Frone Valley in the 1715 Register of Ruisi), kuTaisi samecniro bibliotekis weliwdeuli (Scientific Yearbook of Kutaisi Library), VII.
- Makalatia, S. (1963). frones xeoba (Frone Valley).
- Otinashvili, N. (2024). frones xeobis onomastika (Onomastics of the Frone Valley), Tb.
- saqarTvelos ssr geografiul saxelebis ortografiuli leqsikoni (Orthographic Dictionary of Geographical Names of the Georgian SSR). (1987). Tb.
- Sosiashvili, G. (2021), samachablos istoria (History of Samachablo). Tb.
- kartuli sabchota enciklopedia (Georgian Soviet Encyclopedia), Vol. 11, (1987). Tb.
- kartuli sabchota enciklopedia (Georgian Soviet Encyclopedia), Vol. 9, (1985). Tb.
- Jikia, S., Shengelia, N. (2009), 1728 clis Tbilisis vilaietis didi davTari (The Great Register of the Vilayet of Tbilisi of 1728), Ottoman text with Georgian translation, introduction, research and facsimiles prepared for publication by Acad. Sergi Jikia and Prof. Nodar Shengelia, Tb.